

УЧАСТЬ ПРОФСПІЛОК У ЗАХИСТІ ІНТЕРЕСІВ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНИ В КІНЦІ XIX - НА ПОЧАТКУ XX СТ.

PARTICIPATION OF TRADE UNIONS IN PROTECTION OF INTERESTS OF WORKING UKRAINIANS AT THE END OF XIX - BEGINNING OF XX CENTURIES

Володимир Молчанов

канд. істор. наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Volodymyr Molchanov

PhD in History, Senior Researcher Fellow, Institute of Ukrainian History of the National Academy of Sciences of Ukraine

Ключові слова: каси взаємодопомоги, робітничі гуртки, Російська імперія

Key words: mutual assistance, workers' assemblies, Russian Empire

У кінці XIX ст. економічна система України залишалась переважно аграрною. Однак, намітилися тенденції до зростання темпів розвитку промисловості. Швидкий розвиток важкої індустрії на Півдні спричинив пришвидшення звершення промислового перевороту, який передбачав заміну ручної праці масовим запровадженням у промислове виробництво машин, що значно підвищувало ефективність виробництва. У соціальній сфері значною мірою зростає кількість вільнонайманих робітників у різних галузях економіки. Початок XX ст. позначився загальною економічною кризою 1900-1903 рр., яка в посилила протистояння між працею та капіталом. Саме тому проблема захисту прав найманих працівників у цей період постала особливо гостро через зростання темпів концентрації капіталу та поширення монополізму, появу масового безробіття, зниження темпів зростання заробітної плати, нехтування підприємцями нормами тогочасного робітничого законодавства, збільшення травматизму тощо. У цей час відбувається завершення періоду первісного накопичення капіталу, яке характеризувалося появою великих підприємств. Водночас законодавство про працю відставало від вимог часу, а механізми впливу на його порушників були малоефективними. Відтак інтереси найманих працівників опинилися на периферії державної економічної політики. Разом з тим робітничі верстви в Україні почали формулювати свої соціально-економічні потреби та вимагати їх задоволення. Функцію захисту соціально-економічних інтересів найманого працівника взяли на себе професійні спілки. Загальновизнано, що професійні спілки - це постійно діючі громадські організації найманих працівників, які виражають, представляють і захищають їхні групові інтереси, насамперед щодо найму робочої сили.

Українські етнічні землі в цей період перебували у складі імперій Романових та Габсбургів. Через це і розвиток перших професійних спілок у Східній та Західній Україні та захист ними інтересів трудящих мали певні особливості. Загальновідомо, що праобразом профспілок стало виникнення різних (нерідко таємних) робітничих гуртків, товариств взаємодопомоги, допоміжних кас, товариств ремісничих робітників та ін. Учасники таких форм самоорганізації найманих працівників прагнули ви-

вести соціальний захист робітників на якісно новий рівень через здійснення відповідної процедури легітимізації.

Перші профспілки виникли на етнічних українських землях ще на початку XIX ст. у Східній Галичині, яка входила до складу Австро-Угорщини, де існували міцні традиції цехового ремесла та формувалася правова держава. Розвиток профспілкового руху в Австро-Угорщині відбувався під впливом синдикалізму Ф. Лассалья і Ш. Демча. У 1867 р. професійні спілки в імперії Габсбургів було легалізовано, а в 1870 р. для них було надано право на страйки. Після придушення масового страйкового руху в 1880-х рр. на початку XX ст. в Східній Галичині почали утворюватися національні українські профспілки, що об'єднували вчительство («Взаємна поміч українського вчительства»; із 1905 р.) та службовців кооперативних установ («Супруга»; із 1914 р.). У 1892 р. галицькі профспілки налічували 856 членів, 1902 - 5479, 1904 - 5912 членів. До 1914 р. до профспілок у західноукраїнських землях входило не більше 10% найманих працівників. Після початку Першої світової війни через мобілізацію профспілковий рух на українських землях Австро-Угорщини занепадав.

На підросійських землях України перші робітничі гуртки, каси взаємодопомоги і товариства почали виникати у другій половині XIX ст. Разом з тим, на відміну від Східної Галичини тут це явище було більш масовим. Робітничі гуртки об'єднувались у союзи і спільно виступали на захист інтересів членів цих організацій. Специфікою профспілкового руху в цьому регіоні були більш виразна організація та значна політизація. Під впливом інтелігенції робітники вживали практичних заходів до утворення керівних центрів страйкової боротьби, кас взаємодопомоги, бібліотек. У 1875 р. унаслідок об'єднання нелегальних політичних гуртків, діяльності бібліотеки та каси взаємодопомоги в Одесі сформувався Південноросійський союз робітників. Його основні програмні положення були сформульовані у статуті, в ході вироблення якого було використано «Тимчасовий статут міжнародного товариства робітників» К. Маркса і статут «Міжнародної асоціації робітників Центральної Женевської секції». Члени союзу активно поширювали нелегальну літературу, вели пропагандистську діяльність. Крім того, «Союз» займався практичною діяльністю організації акцій протесту робітників. Представники об'єднання керували страйками, використовували кошти, зібрані у касу для допомоги робітникам що втратили роботу тощо.

Разом з тим, не всі гуртки, котрі об'єднували найманих працівників за професійною ознакою, були заполітизовані. Так, 23 грудня 1881 р. у Харкові було зареєстровано першу легальну «Допоміжну касу друкарів, літографів і службовців при літографіях та друкарнях». Створена з ініціативи ліберально настроєних власників, каса об'єднувала кваліфікованих, високооплачуваних набірників і друкарів, а також лікарів, адвокатів, купців, чиновників. Залежно від розміру внесків учасники поділялися на «постійних почесних членів», «почесних» та «загальників». Робітники вважалися «дійсними» членами каси, а представники низькооплачуваних спеціальностей (палітурник тощо) не могли користуватися її послугами. Каса створювалася з метою надання фінансової допомоги і безповоротних виплат на випадок смерті годувальника родинам та сиротам, а також медичної допомоги й пільгового придбання товарів. 1885 р. об'єднання набуло назви «Товариство взаємної допомоги набірників». Залучивши до свого складу харківського губернатора, архієпископа і заможних купців, «Товариство» отримало значні кошти для соціальної підтримки нужденних членів. Обидва товариства підтримували зв'язки між собою, інформували одне одного про хід справ.

У серпні 1883 р. у Харкові зареєстровано «Товариство взаємодопомоги прикажчиків», створене зусиллями службовців середньої та вищої ланки, а також кількома власниками торговельних підприємств. Організація надавала матеріальну, медичну, юридичну допомогу бідним, хворим, престарілим членам. У 1906 р. на базі товариства виникла профспілка прикажчиків, яка діяла до 1917 р.

Разом з посиленням страйкового руху в Україні на початку XX ст. жандармсько-поліцейські органи Російської імперії здійснили спробу взяти під контроль робітничий рух. Головним методом, який застосовували в спробах завладіти робітничими гуртками, стала «зубатовщина» (за прізвищем ініціатора методу, жандармського полковника [С. Зубатова](#)). Квінтесенція зубатовської концепції викладена

у його записці на адресу міністра внутрішніх справ (14 березня 1902 р.), в якій він наголошував: «Розбивши робітничу масу на клітки у формі різного роду товариств і заволодівши волею робітників, що стоять на чолі цих установ, державна влада позбавляє такою організацією робітничу масу її стихійної сили і робить здатною до послідовної і планомірної діяльності, що стоїть вже за межами будь-яких побоювань». Політика «поліцейського соціалізму» провадилася царською владою, як правило, у великих промислових центрах, зокрема - [Києві](#), Катеринославі, [Одесі](#), [Харкові](#), [Миколаєві](#), Єлизаветграді, [Херсоні](#). Максимальна чисельність членів зубатовських і близьких до них робітничих організацій в Україні в 1903 р. досягла 6-8 тис. осіб. Проте сподівання уряду на створення підконтрольного поліції робітничого руху не виправдалися. Так, під час [загального страйку на Півдні Росії 1903](#) членів зубатовських «товариств взаємодопомоги» спочатку разом з поліцією намагалися придушити страйк, але згодом вийшли з-під контролю поліції й примкнули до страйкарів. Це привело до розвалу зубатовських організацій та їх заборони царським урядом.

Поштовх до масової організації профспілок надала революція 1905-1907 рр. Глибокий конфлікт між владою й народом, працею і капіталом не лише загрожував панівному режимові, а й надалі погіршував економічну ситуацію у країні. Страйки та локаути спричинили різкий спад виробництва, погіршення ринкової кон'юнктури й матеріального становища працівників. Життя підказувало, що в такій ситуації не можна обмежуватися лише протестними формами боротьби, а слід шукати шляхи до компромісу, взаєморозуміння, узгодження корпоративних та класових інтересів великих суспільних груп.

Революційні події підштовхнули запровадження договірних відносин між роботодавцями та робітниками. 1 лютого 1905 р. вперше в Україні було укладено колективний договір на правовій основі між правлінням Російського паровозобудівного й механічного товариства та директором харківського паровозобудівного заводу, з одного боку, й групою уповноважених від робітників, - з іншого. Угоді передували страйк і вибори комісії робітників, яка розпочала переговори з керівництвом підприємства. Згідно з договором вона набула право розбирати конфлікти між працівниками та адміністрацією, з'ясовувати причини звільнення робітників, наглядати за правильністю надходження й витрат штрафних відрахувань, брати участь у розгляді питань про зміни розцінок підрядних робіт, а також за необхідності вести переговори з директором заводу.

Загалом професійні спілки в підросійській Україні почали формуватися із представницьких органів робітників, які обстоювали їхні інтереси при укладанні колективних угод, - комісії уповноважених або виборних заводських комісій, делегатських та депутатських зборів робітників. Із лютого до осені 1905 р. на українських землях на території Російської імперії їх виникло 30. Спочатку вони утворювались на великих індустріальних підприємствах гірничозаводської, металургійної та машинобудівної промисловості, а з часом - на середніх і дрібних підприємствах та у ремісничих майстернях. У червні 1905 р. було організовано перше галузеве об'єднання профспілок південної Росії - Південноросійську спілку залізничників, а у вересні цього ж року - перший у Російській імперії міжспілковий орган - Центральне бюро профспілок. У листопаді 1905 р. було сформовано Всеросійську профспілку поштово-телеграфних службовців, до якої ввійшли відділення в Харкові, Катеринославі, Одесі, Києві.

До кінця року сформувалося 107 профспілок: 30 - в [Одесі](#), 18 - у [Києві](#), 13 - у [Харкові](#), 11 - у Катеринославі, 8 - у [Миколаєві](#), 27 - у [Полтаві](#). Профспілки брали активну участь у боротьбі за відстоювання економічних інтересів та долучались до політичної боротьби: протестували проти поліцейських репресій, вимагали політичних свобод, співробітничали з [радами робітничих депутатів](#), зокрема щодо керівництва страйками.

Ухвалений у Російській імперії закон про «Тимчасові правила про товариства і спілки» від 4 березня 1906 р. легалізував становище профспілок, які використовували мирні методи економічної боротьби, та заборонив існування тих, що обстоювали страйки або висували політичні вимоги. «Тимчасовими правилами» спілкам надавалося право шукати засоби поладження непорозумінь, що виникали на ґрунті договорів про найм за допомогою угоди чи третейського розгляду. Функції спілок зводилися до

виплат грошової допомоги своїм членам, організації кас взаємодопомоги, бібліотек, професійних шкіл. Натомість вони не мали права нагромаджувати страйкові фонди та влаштовувати страйки.

До середини 1907 р. на українських землях діяло 230 легальних та 60 нелегальних профспілок, які об'єднали 60 тис. робітників і становили 1/3 всіх профспілок у Російській імперії. Це були переважно дрібні місцеві профспілки цехового типу (по 200-300, нерідко 100-150 членів), не об'єднані ані територіально, ані галузево. Поряд з ними міцніли великі професійні організації. В 1907 р. спілка металістів Катеринослава об'єднувала 2 тис. членів, Кам'янського - 1 тис., Алчевська - 2 тис., спілка машинобудівників Луганська - 2137, Одеси - 3 тис., спілка друкарів Києва - 1,1 тис. членів. Більші за чисельністю профспілки, зокрема в гірничодобувній промисловості, охоплювали близько 1 % робітників. Статути та діяльність багатьох із них не виходили за межі кас і товариств взаємодопомоги.

У роки економічної кризи та реакції 1907-1910 рр. багато профспілок, які були розпущені урядовцями, перейшли на нелегальне становище й очолили страйковий рух, у той час як легальні профспілки використовували мирні методи економічної боротьби, а також матеріально підтримували страйкарів і робітників, котрі страждали внаслідок локаутів. Під час економічної стагнації новим напрямом соціальної діяльності профспілок стала боротьба за створення лікарняних кас та бірж праці. Крім того, через співробітництво із політичними фракціями профспілки намагалися захистити інтереси робітників парламентським шляхом.

У роки Першої світової війни царський уряд посилив адміністративно-поліцейський контроль за діяльністю профспілок. Це зумовило зростання страйкового руху і спричинило політизацію профспілок. Більшість профспілок бойкотували воєнну політику уряду й не підтримали організацію робітничих груп у військово-промислових комітетах. Поряд із традиційними соціально-економічними вимогами профспілки висували політичні: припинення війни, демократизацію суспільного ладу, гарантування політичних свобод.

Після Лютневої революції 1917 р. в Україні виникли нові організації робітників - фабрично-заводські комітети. У червні 1917 р. відбулась 3-тя Всеросійська конференція профспілок, під час якої ухвалили рішення стосовно створення Всеросійської центральної ради профспілок. Завдяки страйковому рухові профспілки домоглися повсюдного запровадження колективних угод, встановлення 8-годинного робочого дня і страхування на випадок хвороби.

Перелік літератури та джерел інформації

1. Берест Р. Матеріали історії профспілкового руху (1817-1939). Львів: Вид-во об'єднання профспілок Львівщини, 2009. - 36 с.
2. Нариси історії професійних спілок України / Гол. ред. О.М. Стоян. -К.: Профінформ, 2002. 731 с.
3. Овсієнко О.Ф. Крах зубатовщини на Україні. Київ: Наукова думка, 1987. 137 с.
4. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX - початок XX століття). Київ: Арій, 2016. 320 с.